

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ

ਤਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਖੋਜਾਰਥੀ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਅਮੂਰਤ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਮਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਹਨ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਪੂਰਵਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸੁਭ- ਅਸੁਭ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ, ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ।

ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਹਰਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਡਾ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਆਪ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ।”¹ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ ਹਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਫਲਤਾ-ਅਸਫਲਤਾ, ਦੁੱਖ- ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਭਵਿੱਖ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਰਮ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।”² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹੋ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾ ਸਕੇ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਕਰਮ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਖੋਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵ ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਆਸਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕ ਦੋ ਵਰਗ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਾਰਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਨੀਸ਼ਵਾਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਤਤਕਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਇਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਸੰਕਟ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੁਤਨਿਪਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਅਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”³ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ- ਫਲ ਦਾ ਭੋਗ ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਆਇ ਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਵਚਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਥ ਦਾ ਪਹੀਆ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਜੈਸਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵੈਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਫਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿੰਭਿਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ “ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਰਮ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟਾ, ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਨਮ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਕੁਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੇ ਹੀ ਵਰਣ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁴

“ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਬੁੱਧਇਜ਼ਮ” ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ, ਕੰਮ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਰਮ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਗਰੀਬ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਾਂ ਰੋਗੀ, ਚੰਗੇ ਜਨਮੇ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਜਨਮੇ, ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੀਜੇ ਗਏ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ

ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।⁵

‘ਨਾਰਦਾ ਮਾਹਾਂ ਥੇਰਾ’ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਲੀ ਕਰਮ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਕਿਰਿਆ’ ਜਾਂ ‘ਕਰਨਾ’। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਵਾਚਕ, ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਕਰਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ (ਕੁਸ਼ਲ –ਅਕੁਸ਼ਲ ਚੇਤਨਾ) ਕਰਮ (ਸੁਭ–ਅਸੁਭ) ਹਨ।⁶

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਗਰਮਲ ਜੈਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰਕ, ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰਕ, ਮੌਖਿਕ, ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਮ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਚੇਤਨਹਿ ਭਿਖਵੇ ਕਾਮੁ ਵਟਾਮਿ” ਮੈਂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਰਮ ਦੇ ਸੁਭ ਸਰੂਪ ਦਾ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।⁸ “ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਉਹੋ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਲ ਲਈ ਉਹੋ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ ਮਾਨਸਿਕ ਛਾਪ ਜ਼ਰੂਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਛਾਪ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਜੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਭਵਿੱਖੀ ਕਰਮ (ਭਾਵ ਚੰਗੀ ਮਾੜੀ ਸੋਚ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

“ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ 1. ਚਿੱਤ ਕਰਮ ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਸਿਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2. ਚੈਤਸਿਕ ਕਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। “ਭਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਚੇਤਨ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਕੁਸ਼ਲ ਅਕੁਸ਼ਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਭਾਵ ਕਰਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:”¹⁰

1. ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ
2. ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ
3. ਅਵਿਅਕਤ ਕਰਮ

ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਚਿੱਤ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੋਧੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਕੁਸ਼ਲ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 10 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:-¹¹

ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ	ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ
1. ਹਿੰਸਾ	ਅਹਿੰਸਾ
2. ਚੋਰੀ	ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ

3.	ਵਿਭਚਾਰ	ਵਿਭਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ
4.	ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ !	ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ
5.	ਚੁਗਲੀ, ਨਿੰਦਾ	ਚੁਗਲੀ ਨਾ ਕਰਨਾ
6.	ਕਠੋਰ ਵਚਨ	ਮਧੁਰ ਵਚਨ
7.	ਦਵੇਸ਼	ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ
8.	ਵਿਅਰਥ ਬਕਵਾਸ	ਸੱਚਾ ਬਚਨ
9.	ਲੋਭ	ਸੰਤੋਖ
10.	ਮਿਥਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਅਵਿਅਕਤ ਚਿੱਤ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਹਨ ਜਾਂ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਹਨ। ਅਵਿਅਕਤ ਕਰਮ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-¹²

1. ਕਿਰਿਆ ਚਿੱਤ 2. ਵਿਧਾਨ ਚਿੱਤ

1. ਕਿਰਿਆ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਅਰਹੰਤ ਦੀ ਚਿੱਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਰਹੰਤ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2. ਵਿਧਾਨ ਚਿੱਤ ਜੋ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਮੌਖਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਨੋਗਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧੰਮਪਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੱਗ “ਯਮਕ ਵੱਗੋ” ਅਨੁਸਾਰ :

ਮਨੋਪੁੱਬੰਗੀਮਾ ਧੱਮਾ, ਮਨੋਸੇਟਠਾ ਮਨੋਮਯਾ।

ਮਨਸਾ ਚੇ ਪੁਦੁੱਠੇਨ, ਭਾਸਿਤ ਵਾ ਕਰੋਤਿ ਵਾ।

ਤਤੋ ਨੰ ਦੁਕਖੰ ਅਨਵੇਤਿ ਚੱਕੰ ਵ ਵਹਤੋ ਪਦੰ ॥¹³

ਮਨ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਮਨ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੁੱਖ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਥ ਦਾ ਪਹੀਆ ਰਥ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਬਲਦ ਦੇ।

ਮਨੋ ਪੁੱਬੰਗੀਮਾ ਧੱਮਾ, ਮਨੋਸੇਟਠਾ ਮਨੋਮਯਾ।

ਮਨਸਾ ਚੇ ਪਸੱਠੇਨ, ਭਾਸਿਤ ਵਾ ਕਰੋਤਿ ਵਾ।

ਤਤੋ ਨੰ ਸੁੱਖੰ ਅਨਵੇਤਿ ਚੱਕੰ ਵ ਵਹਤੋ ਪਦੰ ॥¹⁴

ਭਾਵ ਮਨ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਤੋਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੇ

ਵਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਸੁੱਖ ਸਦਾ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਮਾਨਸਿਕ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਲੋਭ ਮੋਹ, ਦਵੇਸ਼, ਕ੍ਰੋਧ, ਹੰਕਾਰ, ਕਾਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜੜ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ

“ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ” ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ- ਪ੍ਰਤੀਤ ਅਤੇ ਸਮੁਤਪਾਦ ‘ਪ੍ਰਤੀਤ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ‘ਸਮੁਤਪਾਦ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਅਨੇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਨੇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਜਮਤ ਕਾਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ 12 ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 12 ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

ਅਵਿੱਦਿਆ :- ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣਾ।

ਸੰਸਕਾਰ :- ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਵਿਗਿਆਨ:- ਨਵਜਾਤ ਸਿਸ਼ੂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ

ਨਾਮ-ਰੂਪ:- ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਮੂਹ

ਸ਼ਡਾਯਤਨ:- ਛੇ ਇੰਦਰੀਆਂ

ਸਪਰਸ਼ :- ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ

ਵੇਦਨਾ :- ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ :- ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਵਾਸਨਾ

ਉਪਾਦਾਨ :- ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ

ਭਵ :- ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਜਾਤੀ :- ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ

ਜਰਾ ਮਰਾ :- ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ, ਮਰਨਾ, ਦੁੱਖ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿੰਨਾਂ ਜੀਵਨਾਂ (ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ, ਵਰਤਮਾਨ) ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ, ਅਤੀਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਜੀਵਨ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।¹⁵

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਆਚਰਣ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ

ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਆਪ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਕਰਮ ਫਲ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੱਗ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਇਹ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਜਾਂ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਥੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਏਥੇ ਹੀ ਭੋਗੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਪਰੀਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਨਰਕ ਸਵਰਗ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧੰਮਪਦ ਅਨੁਸਾਰ:

ਇਧ ਸੋਚਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚਤਿ,
ਪਾਪਕਾਰੀ ਉਭਯਤਥ ਸੋਚਤਿ,
ਸੋ ਸੋਚਤਿ ਸੋ ਵਿਹੋਵਤਿ,
ਦਿਸਵਾ ਕੱਮਕਿਲਿਟਠੰ ਅੱਤਨੋ।¹⁸

ਭਾਵ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਸੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹੋ ਦੋਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਕੂਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੰਮਪਦ ਅਨੁਸਾਰ:

ਇਧ ਮੋਚਤਿ ਪੋਚ ਮੋਚਤਿ,
ਕਤਪੁੱਵੋ ਉਭਯਤਥ ਮੋਦਤਿ।
ਸੋ ਮੋਦਤਿ ਸੋ ਪਮੋਦਤਿ,
ਦਿਸਵਾ ਕੱਮਵਿਸੁਦਧਿੰ ਅੱਤਨੋ।¹⁹

ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਥੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ। ਉਹੋ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਅਸਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੱਝਿੰਮ ਨਿਕਾਯ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁੱਭ ਨਾਮਕ ਯੁਵਕ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਚੱਤਾ ਅਤੇ

ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ? ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਿਰੋਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਕਰੂਪ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ, ਕੁਝ ਨਿਰਬਲ ਕੁਝ ਦਿੰਦੇ ਦਿਖਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਮੋਟੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ।²⁰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਰਮ ਸਵਕੀਯ (ਕਰਮ ਹੀ ਧਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ), ਕਰਮਦਾਯਾਦ, ਕਰਮ ਯੋਨੀ, ਕਰਮ ਬੰਧੂ, ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਕਰਮ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਨੀਚਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।²¹

ਭਾਵ ਕਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਕਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਖ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਰਮ ਯੋਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਬੰਧੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅੰਤ ਕਰਮ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ। ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜੈਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵੈਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਭਾਵ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧੰਮਪਦ ਦੇ ਲੋਕਵੱਗੋ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ :

ਯੱਸ ਪਾਪੰ ਕਤੰ ਕੱਸੰ, ਕੁਸਲੇਨ ਪਿਧੀਯਤਿ।
ਸੋ ਇਮੰ ਲੋਕੰ ਪਭਾਸੇਤਿ, ਅਬਭਾ ਮੁੱਤੋ ਵ ਚੰਦਿਮਾ ।²²

ਅਰਥਾਤ ਜਿਸਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਉਸਦੇ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਧ ਕਰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧੰਮਪਦ ਦੇ ਬੁੱਧਵੱਗੋ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਸੱਬਪਾਪੱਸ ਅਕਰਣੰ, ਕੁਸਲੱਸ ਉਪਸੰਪਦਾ।
ਸਚਿੱਤਪਰਿਯੋਦਪਨੰ, ਏਤੰ ਬੁਦਪਾਨ ਸਾਸਨੰ।²³

ਭਾਵ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪੁੰਨ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਰੱਖਣਾ ਇਹ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਗੇੜ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਰਸਤਾ

ਦੱਸਿਆ ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ “ਸੱਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸੱਚਾ ਸੰਕਲਪ, ਸੱਚਾ ਵਚਨ, ਸੱਚਾ ਕਰਮ, ਸੱਚੀ ਆਜੀਵਕਾ, ਸੱਚਾ ਵਯਾਯਾਨ, ਸੱਚਾ ਸਿਮਰਨ, ਸੱਚੀ ਸਮਾਧੀ”²⁴ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਗੇੜ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਵਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਰਮ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੈ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- 1) ਪ੍ਰੋ. ਹਰੇਨ੍ਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨ੍ਹਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਪ੍ਰਥਮ.14.
- 2) ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਥਮ. 228.3) ਅਨੁ. ਭਿਕਸ਼ੂ ਧਰਮਰਤਨ, ਸੁੱਤਨਿਪਾਤ, ਪ੍ਰਥਮ.132.4) ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਦਮੋਦਰ ਕੁਮਾਰ ਫੁਲੇਦੀ, ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸਾਕੰਠ ਸਵਾਦ, ਪ੍ਰਥਮ.126.
- 5) Edward Irons, Encyclopedia of Buddhism, Page. 276.
- 6) Narada Maha thera, The Buddha and his teachings, Page no. 349.
- 7) ਪ੍ਰੋ. ਸਾਗਰਮਲ ਜੈਨ, ਜੈਨ, ਬੌਧ, ਐਂਡ ਗੀਤਾ ਮੈਂ ਕਰਮ ਸਿਦਾਂਤ, ਪ੍ਰਥਮ.13, 14.
- 8) ਡਾ. ਭਰਤ ਸਿੰਹ ਉਪਾਧਿਆਏ, ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਥਮ.
- 9) ਆਚਾਰਯ ਨਰੇਂਦਰ ਦੇਵ ਏਭੋਧ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਥਮ.
- 10) ਡਾ. ਭਰਤ ਸਿੰਹ ਉਪਾਧਿਆਏ, ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਥਮ.
- 11) ਪ੍ਰਵੀਣ ਨੋਨ੍ਹਾਰੇ, ਬੋਧ ਸੂਤ, ਪ੍ਰਥਮ.18.

- 12) ਡਾ. ਭਰਤ ਸਿੰਹ ਤਪਾਘਯਾਯ, ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਙਿਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਥ. 410.
- 13) ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ, ਪਾਲੀਯੱਮਪਦ, ਪੰਨਾ.61
- 14) ਉਗੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 61.
- 15) ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦ ਰਿਤੂਰਾਜ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ.28
- 16) ਅਜੀਤਕੰਠ, ਗੌਤਮਬੁਢਫ, ਪ੍ਰਥ. 37
- 17) ਮਧੁਰਿਮਾ ਸਿੰਹ, ਆਤਮਾ, ਕਰਮ, ਪੁਨ ਜੰਨਮ ਔਰ ਮੋਕਸ਼, ਪ੍ਰਥ.140.
- 18) ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ, ਪਾਲੀ ਯੱਮਪਦ, ਪੰਨਾ. 65
- 19) ਉਗੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 66
- 20) ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰੁਤਯਾਯਨ ਮਙਿਙਮਨਿਕਾਯ, ਪ੍ਰਥ.552.
- 21) ਵਹੀ, ਪ੍ਰਥ.552.
- 22) ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ, ਪਾਲੀ ਯੱਮਪਦ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 144
- 23) ਉਗੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 117
- 24) ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦ ਰਿਤੂਰਾਜ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ.30.